

واکاوی تربیت زیست محیطی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۲

منیژه ارباب‌سیر*

حسن علی بختیار نصرآبادی**

جهان‌بخش رحمانی***

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، بررسی دیدگاه قرآن درباره محیط‌زیست به منظور تدوین یک الگوی تربیت زیست محیطی است. پژوهش حاضر از نوع کیفی است و در آن، با استفاده از نمونه هدفمند، ابتدا از منظر قرآن و تفاسیر معتبر، به موضوع محیط‌زیست پرداخته و به نتایج دست یافته‌ایم که مشتمل بر این اصول هستند: اصل اندیشه‌ورزی برای دستیابی به نگرشی آیت‌بین درباره پدیده‌های جهان طبیعت، اصل برقراری پیوند فطری با جهان طبیعت برای درک غایتمندی آن، اصل تقویت حس مسئولیت‌پذیری در برابر اجازه تسخیر در طبیعت، اصل ذکر نعمت طبیعت برای تقویت حس شاکر بودن در قبال نعمت‌ها و اصل تقویت بینش کل‌نگر در راستای بهره‌برداری عادلانه از طبیعت؛ بنابراین، تأسی به چنین الگویی با ایجاد نگرش صحیح در فراگیران درباره محیط‌زیست، موجب رشد عواطف و احساسات انسانی در خصوص دیگر موجودات زنده در همسویی با فطرت الهی می‌شود و با تقویت اراده برای آبادانی محیط‌زیست و صیانت از آن، انسان‌هایی صالح و هماهنگ با نظام طبیعت را تربیت می‌کند.

واژگان کلیدی: قرآن، تربیت، انسان، محیط‌زیست.

* دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

m_arbab_siar@yahoo.com

** استاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

*** استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

rahmani@khuisf.ac.ir

بیان مسئله

در پی افزایش یافتن توان فناوری در بهره‌برداری از منابع طبیعی، تعادل زیست‌محیطی در قرن حاضر به‌زیان طبیعت برهم خورده است. این رویداد، اسف‌بار و گاه جبران‌ناپذیر است و در ربع قرن اخیر، آثار مخرب آن از مرز جامعه‌ها گذشته و بُعد جهانی یافته است. در حال حاضر، یکی از چالش‌های اصلی پیش‌روی ما امنیت و پایداری محیط‌زیست است. متفکران و محققان علوم زیست‌محیطی با همکاری سیاستمداران و اقتصاددانان، راهی را پیش‌پای جامعه جهانی قرار داده‌اند که امروزه، توسعه پایدار نامیده می‌شود و سازمان ملل آن را راهبرد مطلوب نجات محیط‌زیست به‌شمار می‌آورد که در کنفرانس سران زمین به‌عنوان الگوی جهانی مطرح شد (نوروزی، ۱۳۷۷)؛ علاوه بر این، اندیشمندان برای حل کردن بحران‌های زیست‌محیطی، رویکردهایی مانند حفاظت‌گرایی، صیانت‌گرایی و بوم‌شناسی اجتماعی، و مفاهیمی همچون حقوق حیوانات، اخلاق زمین، اکوفمینیسم و نیک‌داری را نیز به‌دست داده‌اند (عابدی سروستانی، شاه‌ولی و محقق داماد، ۱۳۸۶)؛ اما این برنامه‌ها هنوز نتوانسته‌اند راهکاری جامع را برای برون‌رفت از چالش‌های موجود پیشنهاد دهند و آلودگی‌های زیست‌محیطی همچنان از مسائل مهم دنیای امروز قلمداد می‌شوند. اکنون، دانشمندان عموماً به این نتیجه رسیده‌اند که آنچه بیش‌از همه مؤثر واقع می‌شود، تغییر بینش است که به تغییر رفتار با محیط‌زیست می‌انجامد و این تغییر بینش را باید در نظام تعلیم و تربیت جست‌وجو کرد؛ به بیان واضح‌تر، جامعه‌های بشری به تربیت زیست‌محیطی نیاز دارند تا از این رهگذر، آگاهی، بینش و گرایش انسان‌ها در خصوص محیط‌زیست ارتقا یابد (قلندریان، تقوایی و کامیار، ۱۳۹۵).

فولتس^۱ و عباس‌زاده اخیراً در پژوهش‌هایی در زمینه الگوهایی متنوع از محیط‌زیست‌گرایی نتیجه گرفته‌اند متأسفانه، هیچ‌کدام از این الگوها برای کاهش‌دادن سرعت ویرانگری زیست‌محیطی در جهان مدرنیته آماده نبوده‌اند؛ اما به‌عقیده این دو پژوهشگر، جمعیت میلیاردی مسلمانان جهان قادرند با پشتوانه منابع فرهنگی خود، هم نیازهای نوظهور انسان‌ها را برآورند و هم الگوهایی موفق را به‌دست دهند (فولتس و

1. R. Foltz

عباس‌زاده، ۱۳۹۶). امروزه، نگاه صرفاً ابزاری به طبیعت به‌عنوان شاخصه انسان عصر حاضر، ناشی از رویکرد مادی و دیدگاه تنگ‌نظرانه تجربه‌گرای اوست که تعامل با محیط‌زیست را به‌صورتی یک‌سویه و نفع‌طلبانه به‌سود خود درمی‌آورد. النکی^۱ (۲۰۰۴) یکی از مسائل رایج در غرب را نبود حس تقدس در طبیعت می‌داند. وی معتقد است طبیعت ارزش معنوی دارد و باید پاس داشته شود، بحران‌های زیست‌محیطی، عمیق‌تر از آن هستند که تنها با استفاده از تفکرهای مرسوم عاری از دین، اخلاقیات و معنویات حل شوند و با تکیه بر بسیاری از اصول و ارزش‌ها در تفکر اسلامی می‌توان به پیشرفت و پایداری محیط‌زیست کمک کرد. طاهرپور، جاویدی، باقری و نقی‌زاده (۱۳۹۲) معتقدند از دیدگاه اسلام، سراسر طبیعت، کلمه «الله» و محیط‌زیست، محیط الهی است و بین انسان و طبیعت، وحدتی وجود دارد؛ همچنین ساختار طبیعت، مبتنی بر نظام احسن است و همه آفریده‌ها در مرتبه خود، نیکو خلق شده‌اند. این محققان نگرش توأمان اسلام به ارزش ابزاری و قدسی طبیعت را ارج نهاده و راهکارهایی عملی را برای تربیت شهروند زیست‌محیطی پیشنهاد کرده‌اند.

کامالا^۲، گالوفر^۳ و هاسلام^۴ (۲۰۰۶) بر مبنای اصول اسلامی، به طیفی متنوع از راهکارهایی اشاره کرده‌اند که به تقویت اراده و حس مسئولیت‌پذیری انسان در برابر محیط‌زیست می‌انجامند. هوپ و جونز^۵ نیز در پژوهش خود (۲۰۱۴)، به اهمیت نگرش‌های انسانی در خصوص محیط‌زیست بر اساس آموزه‌های اسلام و عناصر موجود در سنت فلسفی مسلمانان پرداخته‌اند. داوودی و وجدانی (۱۳۹۶) معتقدند هدف کلی تربیت زیست‌محیطی از دیدگاه اسلام، تربیت‌کردن انسان مؤمن و صالح به‌صورتی هماهنگ با محیط‌زیست است. به‌گفته جوادی آملی:

زیبایی جهان آفرینش در نظام‌مندبودن آن است؛ به‌طوری که هر مخلوقی با هماهنگی اجزای درونی و با هدفی معین و راهنمای مشخص آفریده شد؛ لذا هم نظام فاعلی آن، منسجم و عالمانه است و هم نظام غایی آن، مرتبط و حکیمانه

-
1. K. Al-Naki
 2. R. Kamla
 3. S. Gallhofer
 4. J. Haslam
 5. A. L. Hope and C. R. Jones

است، هم نظام داخلی آن، هماهنگ و خردمندانه تعبیه شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۲۲).

امروزه، مسئله محیط‌زیست و حفاظت از آن از منظر متون اسلامی واکاوی شده و هدف‌هایی در زمینه تربیت زیست‌محیطی تعریف شده است که به منظور تحقق‌یافتن آن‌ها باید زمینه مساعد برای نگرش‌ها، دانش‌ها و مهارت‌های لازم را در فراگیران ایجاد کرد. لازمه دستیابی به این هدف‌ها ایجاد تغییرهای مطلوب در ابعاد وجود آدمی است. بُعد اول، اندیشه و اعتقاد درست به مبدأ و غایت جهان است که در آن، فرد با اندیشه ورزی، دانش و فهمی درباره آموزه‌های دینی و شناخت جهان به دست می‌آورد. بُعد دوم، رشد فطری و گرایش به خوبی‌ها و اعمال خیر است که به تقویت‌کردن تمایلات درونی و ملازمت آن‌ها با معیارهای اخلاقی نیاز دارد. بُعد سوم، استفاده از قوه اختیار، میل به افزایش دادن قابلیت انتخاب و اراده براساس مسئولیت‌پذیری، و پاسخ‌گوبودن درباره اعمال خود در برابر حق - تعالی - است. بُعد چهارم، ذکر نعمت‌های الهی و بازگشت به خویشتن خویش است که موجب ایجاد روحیه شکرگزاری در انسان می‌شود. در نهایت، بُعد پنجم، عمل صالح فردی و جمعی است که به تحقق‌یافتن عدالت، غنا و رأفت می‌انجامد. با توجه به آنچه گفتیم، برای تحقق‌یافتن هدف‌های موردنظر از تربیت زیست‌محیطی در نظام آموزشی کشور، تدوین الگو لازم است.

بررسی مطالعات صورت‌گرفته در این حوزه نشان می‌دهد تاکنون، الگویی ساختارمند به دست داده نشده است که بتواند با عرضه روش‌هایی در نظام تعلیم و تربیت، تحولی انسان‌ساز را به وجود آورد و به صورت گرفتن رفتارهای مناسب با محیط‌زیست بینجامد؛ بدین ترتیب، با توجه به خلأ پژوهشی شناسایی‌شده، در پژوهش حاضر، درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال‌ها هستیم: نگاه قرآن کریم به محیط‌زیست چگونه است؟ چگونه می‌توان تربیت زیست‌محیطی را براساس آموزه‌های قرآنی واکاوی کرد؟

روش پژوهش

این تحقیق از نوع کیفی و محور شکل‌گیری آن، قرآن کریم است. مطالب این پژوهش را می‌توان در چهار حیطه بدین شرح مطرح کرد: نخست، مطالب مربوط به نگاه زیست‌محیطی از منظر قرآنی؛ دوم، مطالب مربوط به طبیعت براساس منابع قرآنی؛ سوم،

مطالب مربوط به انسان براساس منابع قرآنی؛ چهارم، تدوین الگویی تربیتی. برای نمونه‌گیری در این پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده کرده‌ایم. نمونه انتخاب شده، محتوایی را شامل می‌شود که به اوصاف انسان، اوصاف طبیعت و رابطه این دو مقوله از منظر قرآن پرداخته است و به نحوی انتخاب خواهد شد که پژوهشگر را در پاسخ‌دادن به سؤال‌های تحقیق قانع کند و اصطلاحاً به اشباع نظری برساند؛ سپس بر مبنای ارتباط و ترکیب گزاره‌های متناظر مربوط به اوصاف انسان و توصیف‌های طبیعت، گزاره‌های اساسی شکل می‌گیرند و متعاقباً گزاره‌های مبنایی با استناد به آیات قرآن احصا می‌شوند و با گزاره‌های هدف مرتبط، گزاره‌های تجویزی (اصل) ساخته و پرداخته خواهند شد. این دو دسته از گزاره‌ها به منزله مقدمات یک استدلال قیاسی، از نوع قیاس عملی هستند که به دنبال آن، اصول استنتاج خواهند شد و در آخرین گام، برای هر یک از این اصول، یک یا چند روش تربیتی متناسب با آن‌ها پیشنهاد می‌شود.

یافته‌های پژوهش

با توجه به روش پژوهش، محور شکل‌گیری این تحقیق، قرآن کریم است و با هدف جست‌وجوی آیات مرتبط با وجوه مختلف، موضوع یافته‌ها در جدول ۱، حاوی ستون‌های سوره، آیه، متن و مفهوم استخراج‌شده از آیه تنظیم شد. ترتیب سوره‌ها مطابق ترتیب سوره‌های قرآن بوده و به هر آیه با توجه به مفهوم یا مفاهیم استخراج‌شده از آن، حداقل یک کد اختصاص یافته است (مبنای استخراج مفاهیم، برداشت پژوهشگر از آیات قرآن بود که با مراجعه به تفاسیر، از صحت آن، اطمینان حاصل شد). با توجه به تعدد کدهای استخراج‌شده، تحقق یافتن هدف‌های موردنظر از پژوهش، نیازمند تنظیم جدولی جهت دسته‌بندی کد مفاهیم استخراج‌شده بود؛ بنابراین، جدول‌هایی شامل سه ستون تنظیم شد که در آن، ستون اول، حاوی کلیه کدهای مفاهیم با قرابت مضمونی، ستون دوم، شامل مقوله اختصاص یافته به این کد مفاهیم و ستون سوم، در بردارنده مضمونی است که می‌توان از چند کد هم‌دسته برداشت کرد. در این بخش، جدول یافته‌ها را بدین شرح مشاهده می‌کنیم:

جدول ۱. یافته‌ها

نام سوره	شماره آیه	متن آیه	مفهوم استخراج شده
بقره	۲۹	هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.	۱. همه آسمان و زمین برای انسان‌ها
	۴۰	يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ وَارْتَبِعُوا وصِيَّتِي لَعَلَّكُمْ أَتَقُونَ.	۲. به یاد آوردن نعمت‌های الهی ۳. وفاداری به پیمان با خدا برای وفاداربودن خدا به پیمانش با ما
	۲۵	وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأتوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.	۴. مژده به نیکوکاران و وعده بهشت جاویدان به آنان از سوی خدا
	۱۵۲	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ.	۵. صبر و مقاومت، ذکر خدا و نماز به‌عنوان لازمه‌های پیشرفت در کار
	۲۳۱	... وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ لِيُعْظَمَكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَعَلِمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ.	۶. توجه به نعمت‌های الهی و ذکر آن‌ها ۷. پروا داشتن از خدا
	۲۴	فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْزَنُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ.	۸. هشدار دادن به کافران در ایجاد شک در خصوص آیات الهی و تهدید کردن آنان به قرار گرفتن در آتش
آل عمران	۱۹۰ و ۱۹۱	إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ. الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ.	۹. اشاره به خلقت به‌عنوان نشانه‌ای برای اهل خرد

نام سوره	شماره آیه	متن آیه	مفهوم استخراج شده
نساء	۱۲۶	وَكَلَّمَ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا.	۱۰. مالکیت خدا بر تمام آسمان و زمین، و محیط بودن او بر همه چیز
انعام	۱۶۴	قُلْ أَغْيَرَ اللَّهُ آبَعِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَأَزْرَهُ وَزِرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ.	۱۱. ربوبیت‌نداشتن غیر خدا ۱۲. مسئول بودن هرکس درقبال عمل خود
اعراف	۱۸۵	وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلُكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ.	۱۳. تقبیح فکر و نظرنکردن در ملکوت آسمان‌ها و زمین و هرچه خدا آفریده است
انفال	۲۲	إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضُّمُّ الْبِكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ.	۱۴. تنزل‌دادن مقام افراد بدون تعقل و کزلال در برابر حقایق به مرتبه بدترین جانوران نزد خدا
هود	۶۱	وَإِلَىٰ تَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوا لَهُمْ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُّجِيبٌ.	۱۵. آبادانی زمین و حفظ آن ۱۶. اندیشیدن درباره آیندگان
رعد	۲	اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ أَسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ السَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بَلِّغَاءُ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ.	۱۷. اشاره به زمان معین در آفرینش هر چیزی و قاعده مندبودن آن
ابراهیم	۳۴	وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصَوْهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ.	۱۸. اشاره به فراوان بودن نعمت‌های الهی
نحل	۸۹	وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهَدَىٰ وَرَحْمَةً وَيُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ.	۱۹. جهان‌شمولی اسلام

نام سوره	شماره آیه	متن آیه	مفهوم استخراج شده
	۱۱۲	وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ.	۲۰. غضب خدا در صورت ناسپاسی انسان‌ها درقبال نعمات
	۵	وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ.	۲۱. برآوردن نیازهای اولیه انسان با خلقت چهارپایان
	۱۲	وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ.	۲۲. مسخر انسان بودن همه چیز به فرمان خدا ۲۳. تفکر در آیات الهی
	۱۳	وَمَا ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَذَكَّرُونَ.	۲۴. تنوع و رنگارنگی آفریده‌ها
			۲۵. آیات الهی بودن همه آفریده‌ها
اسراء	۱۳۶	وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا.	۲۶. پیروی نکردن از آنچه بدان علم و اطمینان نداریم ۲۷. مسئول بودن چشم، گوش و دل
نمل	۸۸	وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي الَّذِي أَنْفَقَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ.	۲۸. در کمال اتقان و استحکام بودن همه مخلوقات
			۲۹. احاطه خدا بر همه چیز
قصص	۵۰	فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغْيَرٍ هُدًى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ.	۳۰. دلالت کردن بی توجهی به تقاضای پیامبر اسلام بر ستمگری انسان و پیروی اش از هوای نفس
عنكبوت	۴۴	خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ.	۳۱. آفرینش آسمان‌ها و زمین براساس حق ۳۲. خلقت آشکارا، نشانه‌ای برای اهل ایمان

نام سوره	شماره آیه	متن آیه	مفهوم استخراج شده
روم	۳۰	فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَوِيمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ.	۳۳. اشاره به فطرت در انسان
لقمان	۲۰	أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مِمَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمِمَّا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنبِئٍ.	۳۴. یادآوری به انسان‌ها در خصوص مسخر شدن موجودات برایشان و اختصاص یافتن نعمت‌های ظاهر و باطن به آن‌ها
احزاب	۷۲	إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا.	۳۵. در جهل و مجادله بودن گروهی با خدا
	۴۲	وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا.	۳۶. پذیرش بار امانت الهی از سوی انسان
	۴۲	وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا.	۳۷. ظلوم و جهول بودن انسان
	۴۲	وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا.	۳۸. همواره به ذکر و تنزیه ذات پاک خدا پرداختن
فاطر	۳	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآئِي تُؤْفِكُونَ.	۳۹. متذکر شدن نعمت‌ها
ص	۲۹	كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ.	۴۰. تنبیه به مشرکان روی گرداننده از حق
	۲۷	وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ.	۴۱. دعوت کردن امت به تفکر در آیات الهی و رو به سوی هدف و غایت داشتن
	۲۷	وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ.	۴۲. متذکر شدن صاحبان عقل به حقایق الهی
	۲۷	وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ.	۴۳. بیهوده نبودن خلقت آسمان و زمین
	۲۷	وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ.	۴۴. هشدار دادن به کافران انکارکننده در خصوص فرجام ناخوشایند انکارشان

نام سوره	شماره آیه	متن آیه	مفهوم استخراج شده
فصلت	۵۳	سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعِنَا لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ.	۴۵. آشکارشدن آیات الهی
جاثیه	۱۳	وَسَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ.	۴۶. مسخرشدن موجودات آسمان و زمین برای انسان ۴۷. پی بردن اهل تفکر به آیات الهی
الرحمان	۷	وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ.	۴۸. توازن در طبیعت
	۸	أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ.	۴۹. تعدی نکردن در میزان و منحرف نشدن از مسیر عدالت
	۱۰	وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ.	۵۰. تعلق داشتن زمین به همگان
	۹	وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ.	۵۱. رعایت کردن عدل و انصاف، و پرهیز از کم فروشی
شمس	۷	وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا.	۵۲. قسم خوردن به نقس ناطقه
	۸	فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا.	۵۳. الهام کننده خیر و شر
تكاثر	۸	ثُمَّ لِنَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ.	۵۴. پرسیدن درباره نعمت ها در روز رستاخیز

مقوله بندی یافته ها

در راستای پاسخ گویی به سؤال کلی پژوهش، یافته های جدول ۱ را در قالب مفاهیم هم-
دسته در جدول های ۲، ۳ و ۴ بدین شرح می توان مشاهده کرد:

جدول ۲. مفاهیم هم‌دسته اوصاف طبیعت

مضمون	مقوله‌های به‌دست آمده	کد مفاهیم هم‌دسته
نگاه قرآن به محیط‌زیست	محیط‌زیست	۱. همه آسمان و زمین برای انسان‌ها
محیط‌زیست و اوصاف طبیعت	در قرآن	۹. اشاره به خلقت به‌عنوان نشانه‌ای برای اهل خرد ۱۰. مالکیت خدا بر تمام آسمان و زمین، و محیط‌بودن او بر همه چیز
		۱۵. آبادانی زمین و حفظ آن ۲۸. در کمال اتقان و استحکام بودن همه مخلوقات ۲۹. احاطه خدا بر همه چیز ۴۶. مسخر شدن موجودات آسمان و زمین برای انسان ۴۷. پی‌بردن اهل تفکر به آیات الهی
	آیات الهی	۳۲. خلقت آشکارا، نشانه‌ای برای اهل ایمان ۲۴. تنوع و رنگارنگی آفریده‌ها ۲۵. آیات الهی بودن همه آفریده‌ها
	غایت‌مندی	۴۱. دعوت کردن امت به تفکر در آیات الهی و رو به‌سوی هدف و غایت داشتن ۴۲. متذکر شدن صاحبان عقل به حقایق الهی ۱۷. اشاره به زمان معین در آفرینش هر چیزی و قاعده‌مند بودن آن
	مسخر انسان بودن	۲۲. مسخر انسان بودن همه چیز به فرمان خدا ۳۴. یادآوری به انسان‌ها در خصوص مسخر شدن موجودات برایشان و اختصاص یافتن نعمت‌های ظاهر و باطن به آن‌ها
	نعمت‌های الهی	۱۸. اشاره به فراوان بودن نعمت‌های الهی ۲. به یاد آوردن نعمت‌های الهی ۱۳. تقبیح فکر و نظر نکردن در ملکوت آسمان‌ها و زمین و هر چه خدا آفریده است ۲۴. تنوع و رنگارنگی آفریده‌ها ۲۵. آیات الهی بودن همه آفریده‌ها
	حق همگانی	۵۰. تعلق داشتن زمین به همگان ۱. همه آسمان و زمین برای انسان‌ها ۲۱. بر آوردن نیازهای اولیه انسان با خلقت چهارپایان

جدول ۳. مفاهیم هم‌دسته اوصاف انسان

مضمون	مقوله‌های به‌دست آمده	کد مفاهیم هم‌دسته
اوصاف انسان	ورزی‌اندیشه	۱۴. تنزل دادن مقام افراد بدون تعقل و کرولال در برابر حقایق به مرتبه بدترین جانوران نزد خدا
		۴۱. دعوت کردن امت به تفکر در آیات الهی و رو به سوی هدف و غایت داشتن
		۴۲. متذکر شدن صاحبان عقل به حقایق الهی
		۳۳. اشاره به فطرت در انسان
	فطرت	۵۲. قسم خوردن به نفس ناطقه ۵۳. الهام‌کننده خیر و شر
	مسئولیت‌پذیری	۳۶. پذیرش بار امانت الهی از سوی انسان ۱۲. مسئول بودن هرکس در قبال عمل خود ۲۷. مسئول بودن چشم، گوش و دل
	اهل ذکر بودن	۶. توجه به نعمت‌های الهی و ذکر آن‌ها ۳۸. همواره به ذکر و تنزیه ذات پاک خدا پرداختن ۳۹. متذکر شدن نعمت‌ها
	نگرینش کل	۱۹. جهان‌شمولی اسلام

جدول ۴. مفاهیم هم‌دسته دلالت‌های تربیتی

مضمون	مقوله‌های به‌دست آمده	کد مفاهیم هم‌دسته
دلالت‌های تربیتی	اصول تربیت زیست‌محیطی	۴۵. آشکار شدن آیات الهی
		۱۳. تقبیح فکر و نظر نکردن در ملکوت آسمان‌ها و زمین و هر چه خدا آفریده است
		۸. هشدار دادن به کافران در ایجاد شک در خصوص آیات الهی و تهدید کردن آنان به قرار گرفتن در آتش
		۳۰. دلالت کردن بی‌توجهی به تقاضای پیامبر اسلام بر ستمگری انسان و پیرویش از هوای نفس
		۳۶. پذیرش بار امانت الهی از سوی انسان
		۵۴. پرسیدن درباره نعمت‌ها در روز رستاخیز

مضمون	مقوله‌های به‌دست آمده	کد مفاهیم هم‌دسته
		۲. به‌یادآوردن نعمت‌های الهی
		۳. وفاداری به پیمان با خدا برای وفاداربودن خدا به پیمانش با ما
		۵. صبر و مقاومت، ذکر خدا و نماز به‌عنوان لازمه‌های پیشرفت در کار
		۴۸. توازن در طبیعت
		۴۹. تعدی‌نکردن در میزان و منحرف‌نشدن از مسیر عدالت
		۵۱. رعایت‌کردن عدل و انصاف، و پرهیز از کم‌فروشی
		۲۰. غضب خدا در صورت ناسپاسی انسان‌ها درقبال نعمات

تحلیل یافته‌های پژوهش

برای تبیین مبنایی در هر بحث باید در گام نخست، موضوع‌های بسترساز آن بحث را تبیین کنیم تا براساس آن‌ها دیگر مباحث مطرح و بررسی شوند؛ از این روی، به‌منظور واکاوی تربیت زیست‌محیطی و به‌دست‌دادن الگویی مناسب، نگاه قرآن کریم به محیط‌زیست و شناسایی اوصاف انسان و طبیعت از منظر قرآنی بررسی می‌شود و در ادامه، ضمن تبیین مبنایی، هدف‌ها و اصول تربیت زیست‌محیطی استنتاج خواهد شد.

۱. نگاه قرآن کریم به محیط‌زیست

واژه مرکب «محیط‌زیست» از دو واژه ساده «محیط» و «زیست» تشکیل شده و در لغت، به‌معنای جایگاه و محل زندگی است. در اصطلاح، محیط‌زیست عبارت است از هدیه‌ای الهی که از مجموعه منابع، موجودات، علل و شرایط هماهنگی تشکیل می‌شود که گردآگرد هر موجود زنده وجود دارد و استمرار زندگی به آن‌ها وابسته است (محمدی و اذانی، ۱۳۹۶). واژه Nature (طبیعت) از ریشه لاتین Nat به‌معنای زاده‌شدن گرفته شده و بر این اساس، نه‌تنها طبیعت زاده شده است؛ بلکه با داشتن ارزش معنوی و سنخیت با روح پاک انسان، موجب آرامش او می‌شود (نصر و سقاپور، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۰).

در وضعیت کنونی، شاید این گونه برداشت شود که نگرش اسلامی با نگرش غرب متجدد که اتفاقاً در آن هم به محیط‌زیست اهمیت داده شده است، چندان تفاوتی ندارد؛ اما در پی تأمل ژرف‌تر درمی‌یابیم نگرش اسلام به محیط‌زیست با آنچه در سده اخیر در غرب مطرح شده است، تفاوت بسیار دارد (نصر، ۱۳۸۲، ص. ۲۱۴).

در قرآن، طبیعت، جلوه‌ای الهی محسوب شده است که خداوند متعال را هم محبوب می‌دارد و هم مکشوف می‌کند. لازمه درک این رابطه، برخورداری از شناخت و بصیرت است. در آیه ۱۲۶ سوره نسا می‌خوانیم: «هرچه در آسمان‌ها و زمین است، ملک خداست و او به همه چیز احاطه و آگاهی دارد». این واژه «محیط» به معنای محیط پیرامون هم هست و به عبارت دیگر، خدا محیط بر انسان و همه هستی است. در اسلام، آنچه را از اراده خدا برآمده است، می‌توان قدوس نامید؛ از این روی، طبیعت، تجلی حکمت و اراده او و قدسی است. همان‌گونه که بارها در قرآن آمده، طبیعت برسبیل حق آفریده شده است؛ نه باطل. برپایه دیدگاه اسلام و شیوه تمدن اسلامی و البته مدنیتی که اسلام، مطابق و سازگار با محیط‌زیست بنا کرده است، در جهان امروز، حکومت‌ها و مردم کشورهای اسلامی از قوانین اسلامی تبعیت نمی‌کنند و تلاش‌هایی که امروزه در این زمینه صورت گرفته، از الگوهای غربی و فرهنگ حاکم بر غرب برآمده که تاکنون، چندان راه به جایی نبرده است (نصر و رضایت، ۱۳۹۶).

در دیدگاه اسلام، زمین از جهاتی مجموعه‌ای از امکانات، ذخایر و منابع است که در خدمت آدمی و مسخر او هستند؛ چنان‌که در آیه ۲۹ سوره بقره می‌خوانیم: «او خدایی است که همه موجودات زمین را برای شما خلق کرد و پس از آن، به خلقت آسمان‌ها نظر گماشت و هفت آسمان را بر فراز یکدیگر برافراشت و او به همه چیز داناست»؛ بدین ترتیب، طبیعت ارزشی ابزاری دارد و برخلاف تفکرات حاکی از تجویز هرگونه استفاده بی‌قید و شرط از آن، دارای مفهومی غایت‌گرایانه و محدود است که برای مقصودی معین پدید آمده است (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۲۱۲). هاشمی علی‌آبادی در پژوهش خود (۱۳۹۸)، ضمن توجه به نگاه قرآن به ارزش قدسی طبیعت و نیز ارزش ابزاری آن نتیجه گرفته آبادانی و حفظ محیط‌زیست از وظایف مهم انسان در نگاه قرآنی است.

نگرش اسلام به محیط‌زیست، حاکی از آن است که:

الف) طبیعت، مقوله‌ای قابل فهم است که می‌توان درباره آن اندیشید و قوانین و نظم حاکم بر آن را کشف کرد؛ چنان‌که در آیه ۱۹۰ از سوره آل عمران می‌خوانیم: «محققاً در خلقت آسمان‌ها و زمین، و رفت‌وآمد شب و روز، دلایل روشنی است برای خردمندان عالم».

ب) با توجه به پیچیدگی طبیعت، انسان در هر سطحی از دانش باشد، به بخشی از واقعیات طبیعت دست می‌یابد. طبیعت به‌ظاهر، دارای سطح و در باطن، دارای عمق است و در هر اکتشاف، لایه‌ای از آن شناخته می‌شود؛ چنان‌که در آیه ۸۸ سوره نمل می‌خوانیم:

و در آن هنگام، کوه‌ها را بنگری و جامد و ساکن تصور کنی؛ در صورتی که مانند ابر در حرکت‌اند. صنع خداست که هر چیزی را در کمال اتقان و استحکام ساخته که علم کامل او به افعال همه شما خلاق، محیط است.

بی‌تردید، نگاه جزمی و محدود توأم با قطعیت به دانش بشر، مانع رشد استعداد‌های طبیعت و باروری آن می‌شود.

ج) طبیعت، تسخیرپذیر است؛ بدان معنا که در بینش اسلامی، طبیعت مسخر انسان است و انسان می‌تواند آن را به خدمت بگیرد (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۵-۱۳۷).

با استفاده از قابلیت تسخیر طبیعت، انسان می‌تواند در زیست‌بوم خود، بیشترین تحولات را ایجاد کند که او را در مسیر رفتاری عدالت‌محور قرار می‌دهند و خروجی این مسئله، آبادانی محیط‌زیست است. از این منظر، نوبری (۱۳۹۹) معتقد است با توجه به اینکه قرآن ساختاری ویژه از دین با عنوان دین فطری را به‌دست داده است، در مبحث ارتباط انسان با محیط‌زیست، اگر انسان براساس گرایش‌های منطبق با فطرت خود به‌گونه‌ای تربیت شود که به عدالت رفتاری دست یابد، در ارتباط با محیط‌زیست به تعادل و تعاملی سازنده می‌رسد؛ چنان‌که در آیه سیزدهم از سوره جاثیه می‌خوانیم: «و آنچه در آسمان‌ها و زمین است، تمام را مسخر شما گردانید...»؛ همچنین براساس دستورالعمل ذکرشده در آیه ۶۱ سوره هود: «... او خدایی است که شما را از زمین بیافرید و برای عمارت و آبادساختن آن برگماشت»، خداوند متعال انسان را به آبادکردن زمین فرمان داده است. از نگاه قرآن، پیش‌نیاز فهم آموزه‌های این کتاب آسمانی درباره طبیعت

و محیط‌زیست، برداشت از دو مفهوم کلیدی انسان و طبیعت است که در ادامه، آن‌ها را بررسی می‌کنیم.

۱-۱. اوصاف طبیعت در قرآن کریم

در گام نخست از ساخت یک الگوی تربیتی زیست‌محیطی باید اوصافی از طبیعت فراهم آورده شوند. با مراجعه به متن قرآن کریم و کتب تفسیری می‌توان مجموعه‌ای پنج‌گانه از این اوصاف را بدین شرح برگزید:

۱-۱-۱. آیت الهی

در آیات متعدد از قرآن کریم، آسمان‌ها و زمین، نشانه عظمیت خداوندی دانسته شده‌اند؛ چنان‌که در آیه ۴۴ سوره عنکبوت می‌خوانیم: «خدا آسمان‌ها و زمین را به حق آفریده و در این خلقت آسمان و زمین، آیت و نشانه‌ای برای اهل ایمان، کاملاً پدیدار است»؛ بر این اساس، طبیعت نه تنها ابزاری برای فراهم آوردن رفاه بشر، بلکه جلوه‌ای از قدرت و علم خداوندی است؛ همان‌گونه که در آیه سیزدهم از سوره نحل، خداوند متعال می‌فرماید: «و نیز آنچه در زمین برای شما آفرید و به انواع گوناگون و اشکال رنگارنگ درآورد، همانا در این کار، آیت و نشانه‌ای بر مردم هشیار، پدیدار است». از منظر قرآن، جهان، آیت حق محسوب می‌شود و در این کاربرد، آیه نه به معنای نشانه، بلکه عبارت از آشکارشدن حق است. بر مبنای چنین دیدگاهی طبیعت، خدا را می‌نمایاند و به بیان روشن‌تر، خداوند متعال خودش را در طبیعت نشان می‌دهد (محقق داماد، ۱۳۸۰)؛ به تعبیر دیگر، با چشم آیت‌بین، چنان نشانه‌هایی بر انسان، مشهود خواهد شد.

۱-۲. غایت‌مندی

در چهارچوب آموزه‌های قرآنی، طبیعت غایت‌مند است؛ چنان‌که در آیه ۲۷ سوره ص، خداوند متعال می‌فرماید: «... ما آسمان و زمین و آنچه میان آن‌هاست را بیهوده نیافریدیم». بر اساس مفاد این آیه، خلقت بی‌غرض و باطل نیست. باطل یعنی هرچه غایت نداشته باشد و صدور خلقت بدون غایت از خالق حکیم، محال است (طباطبایی، ۱۳۷۹، ج. ۹، ص. ۲۳۱). در آیه دوم از سوره رعد نیز می‌خوانیم:

... خدا همان کسی است که آسمان‌ها را بدون ستون‌هایی که آن‌ها را ببینید، برافراشت. آن‌گاه بر عرش استیلا یافت و خورشید و ماه را رام گردانید. هرکدام

برای مدتی معین به سیر خود ادامه می‌دهند. خداوند در کار آفرینش تدبیر می‌کند و آیات خود را به روشنی بیان می‌نماید....

براساس آنچه در این آیات مشاهده می‌کنیم، در قرآن، به صراحت درباره هدفمند بودن خلقت آفریده‌ها سخن گفته شده است؛ به دیگر سخن، نظام آفرینش در مقام حدوث، بیهوده آفریده نشده است و در مقام بقا نیز رها نیست تا انسان هرگونه بخواهد، از آن بهره گیرد و بدان آسیب رساند؛ بلکه تمام پدیده‌های هستی به سوی غایتی حرکت می‌کنند که بدان منظور آفریده شده‌اند.

۳-۱-۱. مسخر بودن برای انسان

در برخی آیات قرآن تصریح شده است که خداوند متعال طبیعت را به تسخیر انسان درآورد؛ چنان‌که در آیه دوازدهم از سوره نحل می‌خوانیم: «و خداوند شب و روز و خورشید و ماه را در خدمت و بهره‌دهی شما قرار داد و ستارگان به فرمان او تسخیر شده‌اند...»؛ به دیگر سخن، خدا به انسان قدرت و اجازه داده است پدیده‌های طبیعت را در راستای دستیابی به منافع خود به کار گیرد؛ البته طبیعت به صورت رایگان به انسان خدمت نمی‌کند؛ بلکه لازم است انسان قوانین حاکم بر آن را بشناسد و براساس همان قوانین عمل کند. در آیه بیستم از سوره لقمان می‌خوانیم: «آیا ندانسته‌اید که خدا آنچه را که در آسمان‌ها و آنچه را که در زمین است، مسخر شما ساخته است...؟». براساس یک تفسیر، پدیده‌های طبیعت، اعم از آن‌هایی که در اختیار آدمی‌اند و اموری که در اختیار انسان نیستند (همچون ماه و خورشید)، همگی مأمورند به آدمی خدمت کنند و در مسیر سودبخشی به انسان‌ها باشند. در آیه اخیر، حرف «ل» در کلمه «لکم»، اصطلاحاً لام منفعت نام دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج. ۱۷، ص. ۶۴). برخی صاحب‌نظران دیگر معتقدند حرف «ل» در این کلمه، علت غایی را بیان می‌کند و به دیگر سخن، هدف از تسخیر، بهره‌وری انسان از آسمان‌ها و زمین است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج. ۱۶، ص. ۲۲۹).

۴-۱-۱. نعمت الهی

طبیعت، نعمت خداوند متعال است؛ چنان‌که در آیه ۳۴ از سوره ابراهیم می‌خوانیم: «و از هر چه از او خواستید، به شما عطا کرد و اگر نعمت خدا را شماره کنید، نمی‌توانید آن را به شمار درآورید...»؛ همچنین در آیه چهارم از سوره بقره، خداوند متعال می‌فرماید: «ای

فرزندان اسرائیل! نعمت‌هایم را که بر شما ارزانی داشتم، به یاد آرید و به پیمانم وفا کنید تا به پیمانتان وفا کنم...!»؛ علاوه بر آن، در آیه بیستم از سوره لقمان آمده است: «آیا ندانسته‌اید که خدا آنچه را که در آسمان‌ها و آنچه را که در زمین است، مسخر شما ساخته و نعمت‌های ظاهر و باطن خود را بر شما تمام کرده است...؟». نعمت در اصل یعنی هرچه سازگار با وجود آدمی باشد و انسان از آن لذت ببرد. این تعریف، دو دسته نعمت را شامل می‌شود: نخست، نعمت‌های ظاهری که مراد از آنها حواس، اعضای بدن، عاقبت و رزق طیب است؛ دوم، نعمت‌های باطنی که مواردی همانند شعور، اراده و عقل را دربر می‌گیرند (طباطبایی، ۱۳۷۹، ج. ۱۶، ص. ۳۴۱).

۱-۱-۵. حق همگانی

از جمله اوصاف ذکر شده در قرآن در خصوص طبیعت، حق استفاده همگانی از آن است؛ چنان‌که خداوند متعال در آیه دهم از سوره الرحمان می‌فرماید: «و زمین را برای زندگانی خلق مقرر فرمود». بعضی مفسران، واژه «أنام» در این آیه را به معنای آدمیان و بعضی دیگر آن را به معنای عموم انس و جن و گاه نیز عبارت از هر موجود دارای روح دانسته‌اند (مکارم شیرازی و جمعی از فضلا، ۱۳۸۶، ج. ۹، ص. ۳۸۴). این آیه شریفه، بیانگر آن است که زمین به عنوان نمادی از طبیعت، متعلق به همگان و منبعی برای تمام زمان‌ها و نسل‌هاست. به طور کلی، در برخی آیات قرآن، با نام‌بردن از عناصر طبیعت، بر آفرینش آن‌ها برای نوع بشر تأکید شده است؛ چنان‌که در آیه پنجم از سوره نحل می‌خوانیم: «چهارپایان را خلقت کرد که به [موی و پشم] آن‌ها گرم می‌شوید و از آن‌ها فواید بسیار دیگر برده و از آن‌ها غذای مأكول می‌سازید»؛ همچنین در آیه ۲۹ از سوره بقره آمده: «اوست آن کسی که آنچه در زمین است، همه را برای شما آفرید». این گونه آیات، حامل این پیام هستند که آنچه از عناصر طبیعت که روی زمین قرار دارد، برای انسان‌ها و حق همگان است. تعبیراتی همچون «لکم» (برای شما) و «الأنام» به معنای همگان، آشکارا بر این مطلب دلالت می‌کنند.

۱-۲. اوصاف مربوط به جایگاه و نقش انسان در نظام هستی از منظر قرآن کریم

دسته‌ای دیگر از عناصر مستخرج از قرآن، ناظر بر صفات مطلوبی هستند که انسان در مواجهه با جهان باید آن‌ها را در خود پیرواند و از عناصر ضروری برای کسب کمال

فردی و اجتماعی بشر محسوب می‌شوند. در پی مراجعه به متن قرآن کریم و کتب تفسیری، موارد ضروری در ساخت الگوی حاضر، بدین شرح معرفی و بررسی خواهند شد:

۱-۲-۱. اندیشه‌ورزی

از منظر قرآن، انسان‌های رشدیافته، اهل اندیشه‌ورزی، دقت نظر و تشخیص‌اند و این صفت، ناظر به نعمت عقل و از مهم‌ترین منابع معرفت دینی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱۶، ص. ۲۵۳). خداوند متعال در قرآن کریم به اندیشه‌ورزی التفات ویژه داشته؛ به گونه‌ای که حتی هدف از نزول این کتاب آسمانی را اندیشیدن و تدبر معرفی کرده و در آیه ۲۹ از سوره ص فرموده است: «[این قرآن بزرگ،] کتابی مبارک و عظیم‌الشان است که به تو نازل کردیم تا امت در آیاتش تفکر کنند و صاحبان مقام عقل، متذکر شوند»؛ همچنین در آیه ۲۲ از سوره انفال می‌خوانیم: «بدترین جانوران نزد خدا کسانی هستند که [از شنیدن و گفتن حرف حق،] کرولال‌اند که اینان اصلاً تعقل نمی‌کنند». در قرآن، تعقل و اندیشیدن از معیارهای کرامت انسان در پیشگاه خدا معرفی شده و ترک تعقل و اندیشیدن، موجب سقوط انسان به مرتبه حیوانیت به‌شمار آمده است. در الگویی که در این کتاب آسمانی برای اندیشه‌ورزی به‌دست داده شده، محور، خداست و بر این اساس، انسان به‌سوی خدا حرکت می‌کند و در پایان این مسیر نورانی به سعادت ابدی می‌رسد.

۱-۲-۲. دارای فطرت بودن

همسویی با ندای فطرت، از معرفت و احساسی در اعماق وجود آدمی برمی‌آید که همان بینش شهودی انسان درباره مبدأ قدسی جهان است. در صورت قرارگرفتن آدمی در مسیر صحیح، و نزاهت وی از انحراف‌های فکری و عملی، تمایلات فطری او در قالب حقیقت‌گرایی و خداجویی در وجودش شکوفا می‌شوند؛ چنان‌که در آیه سی‌ام از سوره روم می‌خوانیم: «پس روی خود را با گرایش تمام به حق، به‌سوی این دین کن با همان سرشتی که خدا مردم را بر آن سرشته است...»؛ همچنین در آیات هفتم و هشتم از سوره شمس می‌خوانیم: «سوگند به نفس و آن کس که آن را درست کرد؛ سپس پلیدکاری و پرهیزگاری‌اش را به آن الهام کرد». براساس مفاد آیات یادشده، کمال نفس انسانی در آن است که حسب فطرت خویش، تمیزدهنده فجور از تقوا باشد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج. ۲۰، ص. ۲۹۸). آموزه‌های قرآنی

نشان می دهند کشش های فطری در نهاد همه آدمیان، ودیعت نهاده شده اند و اگر موانع برانگیختگی آن ها برداشته شود، موجبات رشد و تعالی آدمی فراهم خواهد شد. حقیقت چنین مواجهه ای با فطرت، یکی از مقاصد پیامبران از هدایت انسان ها بوده است.

۱-۲-۳. مسئولیت پذیری

یکی از مبانی ارزشی ذکر شده در قرآن، مسئولیت پذیری فرد فرد انسان هاست و در این حوزه، دو مقوله حق و مسئولیت، همواره ملازم یکدیگرند؛ لذا هر جا درباره حق، سخن گفته می شود، مسئولیت ها و تکالیف در قبال آن حق نیز مورد نظر است. در بسیاری از تفاسیر، امانت الهی عبارت از تعهد و قبول مسئولیت دانسته شده؛ چنان که در آیه ۷۲ از سوره احزاب آمده است: «ما امانت را بر آسمان ها و زمین و کوه ها عرضه داشتیم. آن ها از حمل آن ابا ورزیدند و از آن هراس داشتند؛ اما انسان آن را بر دوش کشید. او بسیار ظالم و جاهل بود»؛ همچنین در آیه ۱۶۴ سوره انعام، خداوند متعال می فرماید: «هیچ گناه کاری بار گناه دیگری را بر دوش نمی کشد». در این آیه، واژه «وزر» یعنی بار سنگین که در برخی تفاسیر به معنای مسئولیت دانسته شده است. خداوند متعال در این آیه تصریح می کند که بار مسئولیت هر کس را احدی جز خود او بر دوش نمی کشد و به تحقیق، در روز رستاخیز، هر کسی مسئول پاسخی به اعمال خویش خواهد بود. در آیه ۳۶ از سوره اسراء نیز می خوانیم: «از آنچه نمی دانی، پیروی نکن؛ چرا که گوش و چشم و دل ها همه مسئول اند». در این آیه شریفه نیز بر ضرورت مسئولیت پذیری در قبال نعمات الهی تأکید شده است.

۱-۲-۴. اهل ذکر بودن

خداوند متعال در قرآن کریم، انسان را موجودی واجد دو صفت متضاد ذکر و نسیان معرفی کرده است. در ادبیات قرآنی، ذکر یعنی یاد خدا و توجه به قدرت مطلق و لایتناهی او؛ چنان که در آیه ۴۲ از سوره احزاب آمده است: «و دائم، صبح و شام به تسبیح و تنزیه ذات پاکش پردازید». اگر یاد چنین قدرت با عظمتی مستمراً بر دل و زبان آدمی جاری شود، بی شک، بر اعمال وی اثری شگرف خواهد گذاشت. ذکر خدا به ندای فطرت انسان پاسخ می گوید که با عشق الهی سرشته شده است. در آیه سوم از سوره فاطر می خوانیم: «ای مردم! متذکر شوید که چه نعمت ها خدا به شما عطا فرمود...» و در آیه

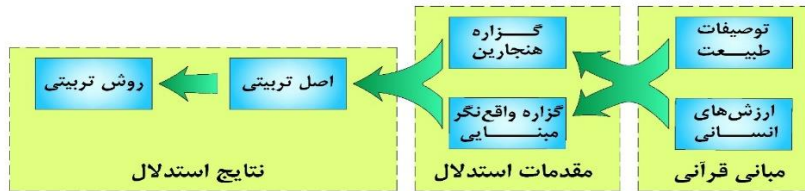
۲۳۱ از سوره بقره، خداوند متعال می‌فرماید: «آیات خدا را به مسخره نگیرید و به یاد آرید نعمت خدا را که به شما لطف فرمود و...». آدمی به دنبال کسب علم، قدرت و کمال مطلق است؛ اما گاه در تشخیص دادن مصداق‌ها دچار اشتباه می‌شود، هدف از همه این تلاش‌ها یافتن حقیقت وجود خویش و شناخت منبع هستی است تا انسان هم منعم واقعی را بشناسد و شکر او را به جای آورد و هم با یادش خود را در معرض فیض او قرار دهد و از بند کاستی‌ها رهایی یابد.

۱-۲-۵. بینش کل‌نگر

براساس آموزه‌های قرآنی، تفکر کل‌نگر، عالی‌ترین غایات و نهایتاً قرب الی الله را تحقق می‌بخشد که ضامن پویایی کل نظام هستی در ارتباطی هماهنگ با خالق این نظام است؛ چنان‌که در آیه ۸۹ از سوره نحل، خداوند متعال می‌فرماید: «... و ما بر تو این کتاب [قرآن عظیم] را فرستادیم تا حقیقت هر چیز را روشن کند و برای مسلمین، هدایت و رحمت و بشارت باشد». براساس آموزه‌های قرآن، وحدتی بر کل جهان، حاکم است و بین همه اجزای عالم، ارتباطی استوار وجود دارد. اسلام به جهان و پدیده‌های آن، نگاهی کل‌گرایانه دارد و تفکر جزء‌گرایانه را مردود می‌شمرد (ولایی، ۱۳۸۸)؛ به عبارت دیگر، تمام حقایق عالم در مرتبه نهایی خود، وحدت می‌یابند و از این روی، بینشی فراگیر درباره عالم، نه تنها ناهماهنگی‌ها و تعارض‌های ذهنی انسان را از میان برمی‌دارد؛ بلکه او را به سوی شناخت و بصیرت در خصوص حقایق جهان هدایت می‌کند. اصلی‌ترین نتیجه بینش کل‌نگر به نظام هستی، این است که درمی‌یابیم بروز هرگونه اختلال در این نظام یکپارچه بر تمام ساحت‌های انسانی همچون سلامت جسم و روان فرد، جامعه، فرهنگ، اقتصاد، معنویت، سیاست و محیط‌زیست اثر می‌گذارد.

۲. الگوی تربیت زیست‌محیطی براساس آموزه‌های قرآنی

تدوین این الگو که از مبانی، هدف‌ها و اصول تشکیل شده، مشتمل بر زنجیره‌هایی است که به گزاره‌های تجویزی (اصول) پنج‌گانه و روش‌های تربیتی‌ای می‌انجامد که جنبه کاربردی دارند. این مبانی، هدف‌ها و اصول در جدول ۵ آمده‌اند. در اینجا به عنوان نمونه، چگونگی شکل‌گیری اولین زنجیره را در نمودار ۱ نشان داده‌ایم و دیگر زنجیره‌ها نیز از همین روش متابعت می‌کنند.

نمودار ۱. شکل‌گیری زنجیره

زنجیره اول:

گزاره‌های اساسی: انسان، موجودی اندیشه‌ورز و طبیعت، آیت الهی است.
 گزاره هدف: انسان باید به پدیده‌های جهان، نگاهی آیت‌بین داشته باشد.
 گزاره مبنایی: نگاه آیت‌بین به پدیده‌های جهان درگرو اندیشه‌ورزی در آن‌هاست.
 حال با کنار هم نهادن گزاره‌های هدف و مبنایی، یک اصل تربیتی بدین شرح و متعاقباً روش تربیتی ذیل آن به دست می‌آید:
 گزاره اصل: آدمی برای اینکه به پدیده‌های جهان، نگاهی آیت‌بین داشته باشد، باید در آن‌ها اندیشه‌ورزی کند.

جدول ۵. اجزای الگوی تربیت زیست‌محیطی

گزاره اصل	گزاره مبنایی	گزاره هدف	اوصاف طبیعت	اوصاف انسان
گزاره اصل	گزاره مبنایی	گزاره هدف	اوصاف طبیعت	اوصاف انسان
آدمی برای اینکه	نگاه آیت‌بین به	آدمی باید به پدیده	آیت هستی	اندیشه‌ورز
به پدیده‌های جهان	پدیده‌های جهان	های جهان طبیعت،	بودن	ی
نگاهی آیت‌بین	درگرو اندیشه‌ورزی	نگاهی آیت‌بین داشته		
داشته باشد، باید	در این پدیده‌هاست.	باشد.		
در آن‌ها اندیشه-ورزی کند.				
آدمی برای اینکه	غایتمند دانستن	آدمی باید طبیعت را	غایتمندی	داشتن
طبیعت را	طبیعت درگرو آن	موجودی		فطرت
موجودی غایتمند	است که آدمی	ببیند.		
ببیند، باید پیوندی	پیوندی فطری بین			
فطری بین خود و	خود و طبیعت			
طبیعت برقرار کند.	برقرار کند.			

اوصاف انسان	اوصاف طبیعت	گزاره هدف	گزاره مبنایی	گزاره اصل
مسئولیت پذیری	مسخر انسان بودن	آدمی باید در تسخیر طبیعت، از آن حفاظت و صیانت کند.	حفاظت و صیانت از منابع طبیعی درگرو تقویت حس مسئولیت‌پذیری است.	آدمی برای تسخیر طبیعت باید حس مسئولیت‌پذیری را در خود تقویت کند.
اهل ذکر بودن	نعمت الهی بودن	آدمی باید درقبال نعمت‌های الهی، شاکر باشد	شاکر بودن درگرو ذکر نعمت است.	آدمی برای اینکه درقبال نعمت‌های الهی شکرگزار باشد، باید اهل ذکر نعمت‌ها باشد.
بیش کل‌نگر داشتن	حق همگانی بودن	آدمی در برداشت از منابع طبیعت به‌عنوان یک حق همگانی برای تمام موجودات باید جانب عدالت و انصاف را نگاه دارد.	رفتار عادلانه و منصفانه در نتیجه بینش کل‌نگر به جهان شکل می‌گیرد.	آدمی برای اینکه یک حق همگانی باشد، باید بینشی کل‌نگر به جهان داشته باشد.

۲-۱. اصل توجه به اندیشه‌ورزی با نگاه آیت‌بین به پدیده‌های جهان

در قرآن کریم، جهان و تمام پدیده‌های آن، نشانه‌هایی الهی دانسته شده‌اند که توجه آدمی را به مبدأ عالم جلب می‌کنند؛ چنان‌که در آیه ۵۳ از سوره فصلت، خداوند متعال می‌فرماید: «آیات خود را در آفاق و در وجودشان به آن‌ها نشان خواهیم داد تا برایشان آشکار شود که او حق است». با توجه به کاربرد کلمه «سُتْرِیْهِمْ» در این آیه و فعل مضارع که دال بر استمرار است، درمی‌یابیم این ارائه به‌صورت مستمر ادامه دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰، ص. ۳۳۱)؛ البته آیت‌بودن جهان بر کسانی مکشوف خواهد شد که از سر تدبّر در عالم بنگرند. در قرآن کریم، بارها آدمی به اندیشه‌ورزی درباره جهان فراخوانده شده و اندیشیدن، ارزشی انسانی به‌شمار آمده است. در آیه ۱۸۵ از سوره اعراف می‌خوانیم: «آیا فکر و نظر در ملکوت آسمان‌ها و زمین و در هرچه خدا آفریده، نکردند و در اینکه اجل و مرگ آن‌ها بسا باشد که به آنان بسیار نزدیک شده باشد...؟». از نظر برخی

مفسران، این آیه انسان را به دقت و تفکر در خلقت خدا تشویق می‌کند و بر این اساس، تمام هستی، راهنمای انسان‌ها به سوی صانعیت، حکمت و عدالت الهی است (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج. ۴، ص. ۲۱۱).

۲-۱-۱. روش تربیتی

اثبات این مسئله که جهان خدایی دارد، نسبتاً آسان است و بدین منظور از آرای فلاسفه یونان باستان که مبتنی بر عقلانیت یونانی است نیز می‌توان استفاده کرد. آنچه در تفاوت میان اندیشه دینی با دیگر اندیشه‌ها دیده می‌شود، رابطه خالق با اکنون هستی است. اسلام در پاسخ، خدا را ارباب تمام لحظات معرفی کرده است و ربوبیت حق بدان معناست که او تمام امور را تدبیر می‌کند. اگر بتوان به چنین فهمی از توحید دست یافت که خدا در هر لحظه در حال خلقی نو است، از نظر بیننده، جزء جزء هستی، آیت الهی خواهد بود و این همان نگاه آیت‌بین است.

۲-۲. اصل برقراری پیوند فطری با جهان از طریق درک غایتمندی آن

در قرآن، طبیعت، موجودی غایتمند دانسته شده که در حال پیمودن مسیر برای رسیدن به هدفی مشخص است؛ چنان‌که در آیه پنجاه از سوره قصص می‌خوانیم:

پس اگر به تقاضای تو جواب نتواند داد، در این صورت بدان که این مردم، تنها پیرو هوای نفس‌اند، و کیست گمراه‌تر از آن کسی که راه هدایت خدا را رها کرده و از هوای نفس خود پیروی کند؟ البته خدا قوم ستم‌کار را هرگز هدایت نخواهد کرد.

همچنین نتیجه شک در قرآن و رسالت پیامبر (ص)، یعنی پشت‌کردن به ساختار معرفتی مبتنی بر دین فطری، حرکت ظالمانه افراد در نظام هستی خواهد بود؛ چنان‌که در آیه ۲۴ از سوره بقره آمده است: «و اگر این کار را نکردید و هرگز نتوانید کرد، پس پرهیزید از آتشی که هیزم آن، مردم بدکار و سنگ‌های خارا است که [از قهر خدا] برای کافران مهیا شده است». پیامد پشت‌کردن به این نظام، فساد زمین و در این آیه، ورود به نظام انسان‌محور و خودساخته دانسته شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص. ۹۶/۲: طبرسی، ۱۳۷۲، ص. ۲/۵۳۴). در آموزه‌های قرآنی، آدمی به همسویی و هم‌ندایی با فطرت الهی ودیعه‌نهاد در وجود خویش فراخوانده شده و درک هدفمندی جهان، نیازمند برقراری پیوندی فطری بین انسان و جهان است.

۲-۱-۲. روش تربیتی

قراردادن مباحث زیست‌محیطی در دروس علوم انسانی و معارف دینی، و پرداختن به موضوع محیط‌زیست از منظر انسان‌شناختی و هستی‌شناختی (طبیعت) در کتاب‌های درسی در همه سطوح می‌تواند درکی معنوی از جایگاه طبیعت در اندیشه انسان ایجاد کند و تعامل وی با طبیعت را تکامل بخشد. توجه نهادهای دینی به اهمیت محیط‌زیست به منظور معنویت‌افزایی و عرضه فقهی پویا در حوزه محیط‌زیست، اندیشه خداپاوران را تحکیم می‌بخشد و استفاده از ابزار هنر برای معرفی زیبایی‌های ظاهری و معنوی طبیعت و تقویت کردن حس زیبایی‌شناسی در فراگیران، و کسب تجربه‌های معنوی در سکوت طبیعت بکر می‌تواند عاملی تذکردهنده باشد؛ چنان‌که پیامبران، در این سکوت، ارتباطاتی درخور توجه با خداوند متعال برقرار می‌کردند.

۲-۳. اصل تقویت حس مسئولیت‌پذیری در قبال تسخیر طبیعت

بر اساس مفاد آیات قرآن کریم، آدمی مجاز و قادر به تسخیر طبیعت است؛ در عین حال، خداوند متعال آدمی را در قبال نعماتی که به وی ارزانی داشته است، مسئول و پاسخ‌گو می‌داند و در واقع، امانت و مسئولیت از یکدیگر انفکاک‌ناپذیرند؛ چنان‌که در آیه ۷۲ از سوره احزاب آمده است: «ما امانت الهی و بار تکلیف را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم؛ پس از برداشتن آن، سر باز زدند و از آن، هراسناک شدند؛ ولی انسان آن را برداشت. راستی او ستمگری ندادن بود». برخی مفسران در تفسیر این آیه که به آیه امانت مشهور است، این امانت سپرده‌شده به انسان را عبارت از تعهد و قبول مسئولیت دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۱۷، ص. ۴۵۲). از آنجا که مسئولیت با پاسخ‌گویی قرین است، در آیه هشتم از سوره تکوین، خداوند متعال می‌فرماید: «سپس در همان روز است که از نعمت‌ها پرسیده خواهید شد»؛ بدین ترتیب، استفاده از نعمت‌ها به‌عنوان هدف (نه وسیله)، سبب گمراهی انسان و دوری او از غایت اصلی‌اش می‌شود و این کار به‌نوبه خود، معصیتی بزرگ است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰، ص. ۶۰۰). آدمی در قبال طبیعت به‌عنوان امانت الهی، وظیفه و مسئولیتی الهی - اخلاقی دارد و اسلام در کنش و نگرشی متعادل، آدمیان را مسئولانه انداز داده است که مراقب باشند تسخیر طبیعت به تخریب آن نینجامد.

۲-۳-۱. روش تربیتی

تقویت کردن اراده از طریق تصمیم‌گیری و تحلیل بازخوردها، در ایجاد الزام‌های درونی درخصوص رعایت اصول زیست‌محیطی، نقشی مهم دارد و مواجهه بی‌واسطه با نتایج زیان‌بار اعمال خود و دیگران در رفتار با محیط‌زیست، زمینه‌ساز ایجاد حساسیت در افراد می‌شود. تقویت ایمان و کنترل نفسانیات، پیش‌نیاز تقویت اراده است.

۲-۴-۱. اصل توجه به شکرگزاری به واسطه متذکر شدن نعمت‌ها

یکی از مظاهر شکرگزاری خداوند متعال، یادآوری نعمت‌هاست و به دیگر سخن، این شکرگزاری درازای نعمت‌ها و احسانی صورت می‌گیرد که از صاحب نعمت به انسان می‌رسد. در قرآن کریم، انسان‌ها به یادآوری الطاف الهی توصیه شده‌اند که موجبات شکرگزاری بنده از خدا را فراهم می‌کند. ذکر، خود بر دو نوع تقسیم می‌شود: یکی ذکر نعمت و دیگری ذکر منعم؛ البته به‌یاد صاحب نعمت بودن، فراتر از یادآوری خودِ نعمت است و به دیگر سخن، یاد نعمت را می‌توان به نردبانی برای رسیدن به مرحله ارزشمند ذکر منعم تشبیه کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص. ۱۶۰). برشمردن نعمات بی‌شمار الهی، سبب می‌شود انسان لب به حمد پروردگار بگشاید و شکر منعم را به‌جای آورد؛ چنان‌که در آیهٔ چهارم از سورهٔ بقره می‌خوانیم: «نعمت‌هایم را که بر شما ارزانی داشتیم، به‌یاد آرید...»؛ به عبارت دیگر، یادآوری نعمت‌های پروردگار، انسان را به معرفت او دعوت می‌کند و حس شکرگزاری را در انسان برمی‌انگیزد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج. ۱، ص. ۱۱۰)؛ همچنین در آیهٔ ۱۵۲ از سورهٔ بقره، خداوند متعال می‌فرماید: «پس مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم و شکر نعمت من به‌جای آرید و کفران نعمت من نکنید». در قرآن کریم، شاکر و اهل ذکر بودن، دو خصیصهٔ قرین یکدیگر معرفی شده‌اند.

۲-۴-۱. روش تربیتی

یادآوری نعمت‌ها یکی از روش‌های ذکر نعمت است؛ البته هر قدر شناخت توحیدی دربارهٔ رموز طبیعت ایجاد شود، یادآوری نعمت‌ها و متعاقباً شکرگزاری درقبال آن‌ها توجه بندگان را به عظمت خلقت جلب می‌کند و بدین صورت، طبیعت به کلاسی برای شناخت و یادکرد نعمت‌های الهی تبدیل می‌شود.

۲-۵. اصل تقویت بینش کل‌نگر در راستای عدالت زیست‌محور

براساس آموزه‌های قرآنی، طبیعت و نعمات بی‌شمار موجود در آن، حقی همگانی و متعلق به تمام نسل‌هاست و به تبع چنین نگاهی، بحث عدالت در بهره‌مندی از این منبع خدادادی مطرح می‌شود؛ بنابراین، جامعه‌های انسانی در تلاش برای تحقق بخشیدن آرمان‌های عدالت اجتماعی باید عدالت زیست‌محیطی را بخشی از این آرمان‌ها قلمداد کنند (نوبری، ۱۳۹۹). خداوند متعال در آیات هفتم تا نهم از سوره‌الرحمان می‌فرماید:

و آسمان را او کاخی رفیع گردانید و میزان [عدل و نظم] را در عالم وضع فرمود [و حکم کرد] که هرگز در میزان [عدل و احکام شرع من] تعدی و نافرمانی مکنید و هر چیز را به ترازوی عدل و انصاف و...

در این آیات، درباره ساختار عدالت‌محور هستی سخن گفته شده است. در بینش قرآنی، هستی و تمام عناصر آن باید در کلیتی یکپارچه دیده شوند که اجزای آن از پیوستگی و همبستگی‌ای استوار با یکدیگر برخوردار و از هرگونه تشتت، دورند. خداوند متعال در قرآن، عملکرد خارج از عدالت انسان با محیط‌زیست را عامل تباهی او و بروز فساد و گرسنگی دانسته و در آیه ۱۱۲ از سوره نحل فرموده است:

و خدا بر شما حکایت کرد و مثل آورد مثل شهری را که در آن، امنیت کامل حکم‌فرما بود و اهلس در آسایش زندگی می‌کردند و از هر جانب، روزی فراوان به آن‌ها می‌رسید تا آنکه اهل آن شهر، نعمت‌های خدا را کفران کردند. خدا هم به موجب آن کفران و معصیت، طعم گرسنگی را به آن‌ها چشاند و چون لباس، سراپای وجودشان را پوشاند.

در این آیه شریفه، این‌گونه تحول طبیعی، ساخته‌وپرداخته جمعیت آن سرزمین دانسته شده است تا از این طریق، بر رابطه‌مندی و نگرش کلی به منظومه هستی تأکید شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۲/۳۶۳)؛ به عبارت دیگر، بینش کل‌نگر را باید در منظومه‌ای عادلانه از جهان خلقت فهمید.

۲-۵-۱. روش تربیتی

معرفی کردن عالم به‌عنوان مجموعه‌ای تحت تدبیر واحد و تلاش برای رسیدن به بینش توحیدی، سبب می‌شود آدمی درباره ناهماهنگی‌های ظاهری‌ای که میان پدیده‌های طبیعت رخ می‌دهند، به اشتباه نیفتد؛ زیرا این ناهماهنگی‌ها از نوع صوری‌اند و با وجود مبدأ یگانه و درخلال حرکت به‌سوی غایتی واحد به تعادل می‌رسند؛ از این روی،

آموزش‌های تلفیقی و زمینه‌محور در مدرسه‌ها، و تدریس علوم بین‌رشته‌ای در دانشگاه‌ها انسجام و یکپارچگی‌ای درخور توجه را در ذهن فراگیران ایجاد می‌کند و به‌وجود آوردن ذهن فلسفی در فراگیران با آموزش‌دهی درس‌هایی همچون فلسفه می‌تواند نگرشی کل‌نگر به هستی را به‌وجود آورد.

بحث و نتیجه‌گیری

امروزه، تردیدی وجود ندارد که محیط‌زیست سالم، ضرورتی برای توسعه و شکوفایی تمدن است و از آن سوی، مشکلات زیست‌محیطی، حیات بشر و دیگر موجودات را به‌شدت به خطر انداخته‌اند؛ از این روی، جامعه بشری به‌منظور برون‌رفت از این مشکلات، سخت به تکاپو افتاده است. تاکنون، این اقدامات اصلاحی و پیشگیرانه نتوانسته‌اند مشکلات را حل کنند و با توجه به اینکه مکاتب فلسفی و مشارب فکری گوناگون به مسئله محیط‌زیست پرداخته‌اند، در پژوهش حاضر کوشیدیم رویکرد تربیتی اسلام به مسئله محیط‌زیست را بررسی کنیم؛ چون راهکارهای مبتنی بر آموزه‌های ادیان توحیدی و به‌ویژه اسلام، بشر را به‌میزانی زیاد به جهان آرمانی نزدیک می‌کنند. در این مقاله، با در نظر داشتن پرسش‌های اصلی پژوهش، اصول تربیت اسلامی را بدین شرح استخراج کردیم:

- اصل اندیشه‌ورزی در طبیعت، و داشتن نگاه توحیدی و آیت‌بین به هستی: در این حوزه، روش‌های عرضه‌شده در این مقاله با پژوهش شاه‌ولی و قاسمی (۱۳۹۶) همسو هستند؛ زیرا آنان بحران‌های محیط‌زیست را ناشی از دوری انسان از پارادایم‌های مبتنی بر دوری او از مبدأ و خالق هستی دانسته و برای صیانت از منابع، به تقویت بینش توحیدی، قدسیت طبیعت و نقش علوم دینی در حفاظت از محیط‌زیست توجه کرده‌اند.

- اصل برقراری ارتباط فطری و درونی با جهان با توجه به قدسی بودن طبیعت و سازگاری آن با فطرت الهی انسان: محمودی در مقاله‌ای (۱۳۹۷) کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی را از نظر توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی بررسی کرده و اختصاص‌یافتن یک درس برای پرداختن به جنبه‌های وحیانی محیط‌زیست را پیشنهاد داده است. این پیشنهاد او با برخی روش‌های عرضه‌شده در مقاله حاضر که به نگاه قدسی به طبیعت توجه می‌کنند، همسویی دارد.

- اصل تقویت مسئولیت‌پذیری: این اصل مهم با پژوهش هاشمی علی‌آبادی (۱۳۹۸) همسویی دارد که آبادانی و حفظ محیط‌زیست را از وظایف مهم انسانی و مسئولانه در نگاه قرآنی دانسته است.

- دو اصل ذکر نعمت‌ها و داشتن بینش کل‌نگر (از دیگر مباحث مطرح‌شده در این مقاله)، مؤلفه‌هایی از الگوی تربیت زیست محیطی هستند.

پژوهش حاضر از نظر قالب الگو با مقاله طاهرپور، جاویدی، باقری و نقی‌زاده (۱۳۹۵) همسویی دارد که متشکل از هدف‌ها، مبانی، اصول و روش‌هاست؛ ولی با توجه به اینکه تفاوت‌هایی میان گزاره‌های اساسی این دو پژوهش وجود دارد که مبانی را شکل می‌دهد، منطقاً یافته‌هایی متفاوت به دست آمده‌اند؛ همچنین آنچه در تحقیق یادشده به عنوان روش‌ها ذکر شده، صرفاً شامل برخی هدف‌های کلی است. هدف‌های رفتاری و روش شناخته‌شده یا ابداعی برای آموزش دادن شهروند زیست محیطی به دست داده نشده است و اعمال روش‌هایی همچون انس‌گیری با طبیعت، تقویت حس زیبایی‌شناسی، تقویت اراده‌ها برای صیانت از محیط‌زیست، عرضه روش‌های تدریس تفکر محور و ایجاد نگاه معنوی به طبیعت، زمینه شکل‌گیری تربیت زیست محیطی را در فراگیران به وجود می‌آورد.

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، برای به‌کارگیری این الگو باید در نظام آموزشی، تحولاتی صورت گیرد. لازم است در مباحث آموزشی، سرفصل‌هایی به موضوع محیط‌زیست اختصاص یابد و از منظر علوم انسانی، در فراگیران، نگرشی معنوی به طبیعت ایجاد شود تا حفاظت از محیط‌زیست، وظیفه‌ای دینی و اخلاقی به‌شمار آید. ایجاد نگرش فلسفی در فراگیران، موجب شکل‌گیری ذهنیتی یکپارچه و کل‌گرا درباره موضوع‌های مختلف همچون محیط‌زیست می‌شود؛ همچنین توجه به فعالیت‌های زیست محیطی از طریق رسانه‌ها، نهادهای تربیتی و سازمان‌های مردم‌نهاد، در ارتقایافتن آگاهی، افزایش روحیه مشارکت‌جویی و تقویت حس مسئولیت‌پذیری جامعه، بسیار مؤثر است. مساجد و مبلغان دینی در ایجاد و تقویت نگرش معنوی به طبیعت، نقشی مهم دارند و نهایتاً سیاستمداران می‌توانند از طریق آینده‌پژوهی، نقشی اساسی در اجرای عدالت زیستی و حفظ منابع آیندگان ایفا کنند.

منابع

- قرآن کریم (سید مهدی الهی قمشه‌ای، مترجم).
باقری، خسرو (۱۳۹۵). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران* (جلد ۱) (چاپ ۳). تهران: علمی و فرهنگی.
- جصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵ق). *احکام القرآن* (چاپ ۱). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). *اسلام و محیط‌زیست* (چاپ ۵). قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *انسان از آغاز تا انجام*. قم: اسراء.
- داوودی، محمد؛ و وجدانی، فاطمه (۱۳۹۶). مبانی و اهداف تربیت زیست‌محیطی با تأکید بر اندیشه آیت‌الله جوادی آملی. *مجله اخلاق و حیانی*، ۵(۲)، ۲۹-۵.
- شاه‌ولی، منصور؛ و قاسمی، علی‌اصغر (۱۳۹۶). تبیین پارادایم توحیدی آموزش صیانت از منابع طبیعی و محیط‌زیست. *پژوهش‌های اخلاقی*، ۴(۱)، ۱-۱۸.
- طاهرپور، محمدشریف؛ جاویدی، طاهره؛ باقری، خسرو؛ و نقی‌زاده، حسن (۱۳۹۵). مبانی، اصول و روش‌های تربیت زیست‌محیطی از دیدگاه اسلام. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۴(۳۰)، ۵۵-۸۷.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان* (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۸). *تفسیر المیزان* (سید محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). قم: بنیاد علمیه.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۹). *ترجمه تفسیر المیزان* (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن* (جلد ۲) (چاپ ۵). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عابدی سروستانی، احمد؛ شاه‌ولی، منصور؛ و محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۶). ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی. *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، ۱ و ۲، ۷۲-۸۳.
- فولتس، ریچارد؛ و عباس‌زاده، کاملیا (۱۳۹۶). جهانی‌شدن و محیط‌زیست‌گرایی اسلامی. *نشریه حکمت و معرفت*، ۱۲(۵)، ۱۶-۲۰.
- قلندریان، ایمان؛ تقوایی، علی‌اکبر؛ و کامیار، مریم (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی رابطه انسان و محیط‌زیست در تفکر توسعه پایدار و تفکر اسلامی. *مجله پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۴(۱۰)، ۶۲-۷۶.

واکاوی تربیت زیست محیطی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی / منیژه ارباب‌سیر و دیگران ۶۳

- محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۰). الهیات محیط‌زیست. مجله فرهنگستان علوم، ۶(۱۷)، ۷-۳۰.
- محمدی، طاهره؛ و اذانی، مهر (۱۳۹۶). نگرش و اهمیت اسلام به محیط‌زیست. مجله مطالعات علوم زیستی و زیست‌فناوری، ۳(۴)، ۴۱-۵۲.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست محیطی. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۳(۳) پیاپی ۸، ۱۳۱-۱۶۲.
- مردانی، ایوب؛ مرعشی، سید منصور؛ صفایی مقدم، مسعود؛ و هاشمی، سید جلال (۱۳۹۵). تحلیل مبانی دینی حفاظت از محیط‌زیست به‌عنوان یک هدف تربیتی. فصلنامه آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار، ۴(۳)، ۵۶-۶۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۲). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ و جمعی از فضلا (۱۳۸۶). پیام قرآن (احمدعلی بابایی، تنظیم‌کننده). تهران: دارالکتب الإسلامية.
- نصر، حسین (۱۳۸۲). نیاز به علم مقدس (حسن میان‌داری، مترجم). بی‌جا: کتاب طه.
- نصر، سید حسین؛ و رضایت، علی‌رضا (۱۳۹۶). اسلام، جهان اسلامی معاصر و بحران محیط‌زیست. نشریه اطلاعات حکمت و معرفت، ۱۲(۵)، ۹-۱۵.
- نصر، طاهره؛ و سفاپور، حمید (۱۳۸۹). بررسی آرایه‌ها در معماری مسجد. مجله ماهنامه دینی، فرهنگی، اجتماعی مسجد، ۱۵۲-۱۵۳ پیاپی، ۹۰.
- نوبری، علی‌رضا (۱۳۹۹). جایگاه عدالت رفتاری در رابطه انسان و محیط‌زیست. نشریه آموزه‌های قرآنی، ۱۷(۳۲)، ۲۱۹-۲۳۸.
- نوروزی، غلام‌رضا (۱۳۷۷). توسعه پایدار، جامعه روستایی ایران و آبخیزداری. مجله جنگل و مرتع، ۳۸ و ۳۹ (۴۱ پیاپی)، ۸۲.
- ولایی، عیسی (۱۳۸۸). اسلام و محیط‌زیست. قم: نشر اندیشه مولانا.
- هاشمی علی‌آبادی، سید احمد (۱۳۹۸). تحلیل مسئولیت‌های اخلاقی انسان در تعامل با محیط‌زیست با تکیه بر آیات قرآن کریم. نشریه پژوهشنامه علوم قرآنی، ۱۰(۳۹)، ۹۲-۱۰۹.
- Al-Naki, K. (2004). How Do We Communicate Environmental Ethics? Reflections on Environmental Education from a Kuwaiti Perspective. *International Research in Geographical Education*, 13(2), 128-142.
- Hope, A. L.; and Jones, C. R. (2014). The Impact of Religious Faith on Attitudes to Environmental Issues and Carbon Capture and Storage (CCS) Technologies: A Mixed Methods Study. *Technology in Society*, 38, 48-59.
- Kamla, R.; Gallhofer, S.; and Haslam, J. (2006). Islam, Nature and Accounting: Islamic Principles and the Notion of Accounting for the Environment. In: *Accounting Forum*, 30(3), 245-265. Taylor and Francis.

